

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.099>
УДК 94(477)“179/1917”:336.02

Світлана ОРЛИК

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький, Україна)
svitlana.orlik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6280-9273>

ЗМІНИ ОБСЯГІВ ЗОЛОТОГО ЗАПАСУ ДЕРЖАВНОГО БАНКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета полягає у дослідженні проблеми достатності в Російській імперії золотого запасу для забезпечення потреб її участі у Великій війні 1914—1918 рр. **Методологія.** Основу наукового пошуку становить сукупність загальнонаукових та спеціальних методів. Широко використовувалися спеціальні історичні методи, характерні для галузі економічної історії: історико-порівняльний, ретроспективний, історико-системний, метод історико-економічного аналізу. **Наукова новизна.** Розглянуто особливості застосування Російською імперією золотого монометалізму напередодні її вступу у Велику війну. Вперше проаналізовано співвідношення золотого фонду і кредитних білетів в обігу протягом 1898—1917 рр. та рух золота на рахунках Держбанку Російської імперії у 1913—1917 рр. Звернуто увагу на заходи російського уряду, що були спрямовані на пошуки внутрішніх резервів для поповнення запасів золота. **Основні результати.** Після переведення з 1897 р. власної грошової системи на золотомонетний стандарт Російська імперія отримала достатній обсяг золотого запасу для забезпечення золотом власної грошової системи, але його кількість залишалася критично недостатньою для повноцінного задоволення фінансових потреб ве-

Цитування: Орлик С. Зміни обсягів золотого запасу Державного банку Російської імперії напередодні та під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 99—112. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.099>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 6 (579)

дення довготривалої війни. Вступивши у Велику війну, сподіваючись на її коротко терміновість, Російська імперія виявилася не готовою до значних фінансових витрат. Подальше збільшення зовнішніх запозичень під гарантії золотого фонду Державного банку призвело до поступового переміщення значних обсягів золота за кордон як застави за кредитними зобов'язаннями. Гарячкове вишукування золота у населення дало тимчасовий малоефективний результат. Запізніле звернення керівництвом країни уваги на важливу, зважаючи на наявні значні природні ресурси золота, в даному контексті галузь промисловості, золотодобувну, обумовило негативні наслідки для країни у скрутні воєнні часи.

Ключові слова: державний борг, золотий запас, золоті резерви, золотий монометалізм, позики, Російська імперія, Перша світова війна, фінанси.

Розпочавши повномасштабну збройну агресію проти України у лютому 2022 р., Російська Федерація розраховувала на блицкриг, який мав бути мало витратним у фінансовому плані для країни-агресорки. Проте потужний і самовідданий опір нашої держави та мобілізація усього демократичного світу зупинила зухвалі наміри країни-загарбниці. У відповідь на безпрецедентні дії Російської Федерації більшість країн цивілізованого світу запровадили економічні санкції проти неї, котрі значною мірою стосуються її фінансів, економіки та торговельно-економічних зв'язків. Водночас більшість представників іноземного бізнесу припинили свою діяльність у цій країні та відповідно до можливостей вивели свої капітали. Звичайно, всі ці заходи у комплексі підривають фінансово-економічний стан Російської Федерації. У січні 2023 р. Міністерство фінансів країни-агресорки вперше здійснило продаж 3,6 т золота з Фонду національного добробуту для покриття дефіциту бюджету [1], і цей процес невпинно продовжується у значних обсягах. Покупцями російського золота стали країни, які не підтримують санкції. За посередництва таких країн та через відсутність вторинних санкцій також здійснюються операції в інтересах країн-вигодонабувачів, які нібито підтримують санкції. Відомо, що лише у 2023 р. до Гонконгу було вивезено 68 т російського золота (близько 20 % від загального видобутку золота Росією). Певний період, до імпорту російського золота активно долучилися й Об'єднані Арабські Емірати [2]. Звичайно, Росія не афішує напрямки та обсяги своїх експортних оборудок із дорогоцінними металами. Певний час відомості про стан золотого запасу Російської Федерації взагалі були засекречені. Проте 22 березня 2023 р. Центробанк РФ «розкрив інформацію про стан золотого запасу в міжнародних резервах», де зазначалося, що станом на 1 січня 2023 р. золотий запас країни становив 2332,76 т [3]. Будучи однією з найбільших країн виробників золота (близько 310 000 кг золота на рік) [2], амбіції Росії спричинили лихоманку з маренням щодо можливості переведення свого рубля на золотий стандарт. «На початку 2022 року Росія прив'язала свою валюту, рубль, до золота [...]. План полягав у переході валюти від прив'язаної вартості до золотого стандарту, щоб рубль став надійним заміником золота за фіксованим курсом» [4], що мало послабити роль долара США як основної світової резервної валюти [5]. Отож, такі амбітні плани мали визначити «нові реалії» для існуючої світової фінансової

системи, проте вони зазнали краху. Україні вдалося переконати та об'єднати значну кількість держав з усіх континентів на формування сили опору російській агресії та знищення зухвалого ворога. Така практика переконує у дієвості спільних зусиль, спрямованих на те, щоб Росія не мала можливості фінансувати війну не лише експортуючи нафту й газ, а й золото. У листі сенаторів США А.С. Кінга-мол. і Дж. Корніна до державного секретаря США Е. Блінкена та міністра фінансів США Й. Джанет від 12 березня 2024 р. зверталася увага на недостатню дієвість існуючих санкцій та зростаючі обсяги експорту золота Росією, кошти від якого використовуються на фінансування війни в Україні. Сенатори відзначили, що «початкові санкції з боку США та іноземних партнерів змусили Росію змінити, але не припинити торгівлю золотом», та закликали до розширення санкцій відносно осіб та фірм, які задіяні безпосередньо або ж опосередковано сприяють торгівлі російським золотом [2].

У будь-якому випадку зменшення золото-валютних резервів країни — це ознака послаблення її фінансового становища, це пряма загроза для системи забезпечення стабільності національної валюти та функціонування економіки країни в цілому. Історичний досвід свідчить, що використання стратегічних запасів золота воюючими країнами — крайній вимушений захід, передвісник не лише руйнування економіки держави, а й подальших негативних політичних наслідків для неї. Цей шлях Росія проходила більш ніж 100 років тому і «може знову повторити»...

Вступаючи у Першу світову війну, Російська імперія самонадіяно вважала, що її фінансових ресурсів буде достатньо у розрахунку на короткотермінову «переможну» воєнну кампанію, тим паче, що за її плечами був третій у світі за кількістю золотий запас. Будучи постійно воюючою державою, Російська імперія і до війни активно практикувала деякі ситуативні фінансові заходи, а саме випуск (емісія) нових державних кредитних білетів, облігацій державних внутрішніх позик, випуск короткотермінових казначейських зобов'язань на внутрішній та зовнішній ринки, довгострокових казначейських зобов'язань на закордонні грошові ринки, випуск казначейських білетів, отримання зовнішніх запозичень (кредитів) тощо. Звичайно, війни фінансово виснажували державу, зростав як внутрішній, так і зовнішній державний борг, але зазначені вище косметичні фінансові маніпуляції дозволяли зберігати «свіжість обличчя» при поганому «фінансовому здоров'ї». Впевнений вступ Російської імперії до клубу розвинених держав, для яких система золотого монометалізму була цілком посилюючою, став вагомим фактором зростання її внутрішньої «величі» та впевненості в «непереможності». Тим більше, що Російська імперія, маючи «невичерпний резервуар людського матеріалу» [6, С. 2], вступала у Велику війну з надійними фінансовими партнерами по військово-політичного блоку Антанти. Тож метою цієї статті є розгляд лише одного аспекту проблеми — достатність у Російській імперії золотого запасу для забезпечення потреб її участі у Великій війні 1914—1918 рр.

Фінансова готовність Росії до вступу в Першу світову війну — проблема комплексна і багатофакторна. Під ідеологічним кутом зору ці питання розглядали дослідники радянського періоду М. Атлас, І. Гіндін, О. Погребінський, Б. Рів-

кін, А. Сидоров, К. Тарновський та ін. Про величезні витрати Російської імперії на забезпечення її участі у Першій світовій наголошував у своїй праці професор Манчестерського університету П. Гатрелл [7]. Про «активність золотонакопичувальних операцій», які здійснювалися Державним банком Росії напередодні Великої війни, та подальші значні фінансові витрати згадували у колективній статті українські дослідники О. Реєнт, О. Сердюк, В. Шевченко [8]. Розглядаючи еволюцію золота у сучасній монетарній системі, О. Дзюблюк [9] здійснив аналіз механізму дії золотого стандарту на грошову систему в історичній ретроспективі. Використання та ставлення до золотих монет населення в повсякденні вивчали С. Орлик і В. Павленко [10], В. Орлик та О. Шпуртун [11].

Керуючись необхідністю досягнення поставленої мети та з урахуванням специфіки обраної теми нами були використані такі джерела: опубліковані та неопубліковані архівні документи*; опубліковані статистичні відомості й інформаційно-довідкові матеріали; періодична преса; надруковані законодавчі, нормативно-правові акти досліджуваного періоду.

Слід урахувати те, що напередодні Першої світової війни грошова система Російської імперії функціонувала у формі золотого монометалізму. Ця форма монометалізму була поширена у розвинених країнах Європи у ХІХ — на початку ХХ ст. Так, у Британії з 1816 р. було встановлено золотий монометалізм (монетна одиниця = 123,27477 гран** золота; наприкінці ХІХ ст. 1 фунт стерлінгів = 7,32 г чистого золота). У Франції з 1803 р. існувала подвійна валюта — біметалізм (у кінці ХІХ ст. 1 франк = 4,5 г чистого срібла або 0,290325 г чистого золота), а з 1873 р. країна перейшла виключно на золотий монометалізм. У Німеччині золотий монометалізм було впроваджено у період 1871—1873 рр. (наприкінці ХІХ ст. 1 марка = 0,3584 г чистого золота). У Російській імперії після Кримської війни російський кредитний рубль почав дешевшати та знецінюватися, відповідно, ускладнювалися комерційні розрахунки, як внутрішні, так і зовнішньо-економічні [12]. Назривала необхідність проведення грошової реформи, суть якої полягала б у приведенні до паритетної відповідності між кредитним білетом і металічною монетною одиницею, а в умовах діючого на той час срібного монометалізму — срібним рублем. Проте у другій половині ХІХ ст. на фоні загальноєвропейських тенденцій переходу від срібного монометалізму до золотого, сприятливого промислового розвитку та накопичення достатнього золотого запасу імперський міністр фінансів С. Вітте, розпочавши у 1897 р. грошову реформу, перевів грошову систему на золотомонетний стандарт. Запроваджений стандарт передбачав одночасне перебування в обігу золотих монет та паперових грошей (кредитних білетів), які мали бути забезпечені відповідним металом (золотом) і визначати відповідний розрахунковий стандарт а також бути мірилом вартос-

* Крім документів державних архівів України використано також матеріали Російського державного історичного архіву, з фондами якого авторка працювала 2003 р.

** Гран (від лат. *granum* — зерно, крупинка) — в англійській системі мір використовувався в торгівлі, аптекарській, військовій справі (для вимірювання маси кулі й пороху в набії) та у срібно-золотодобувному ремеслі. 1 гран = 65 мг.

ті товарів. Водночас в обігу перебували срібна (8,8 % загальної грошової маси) та мідна (0,7 %) монети.

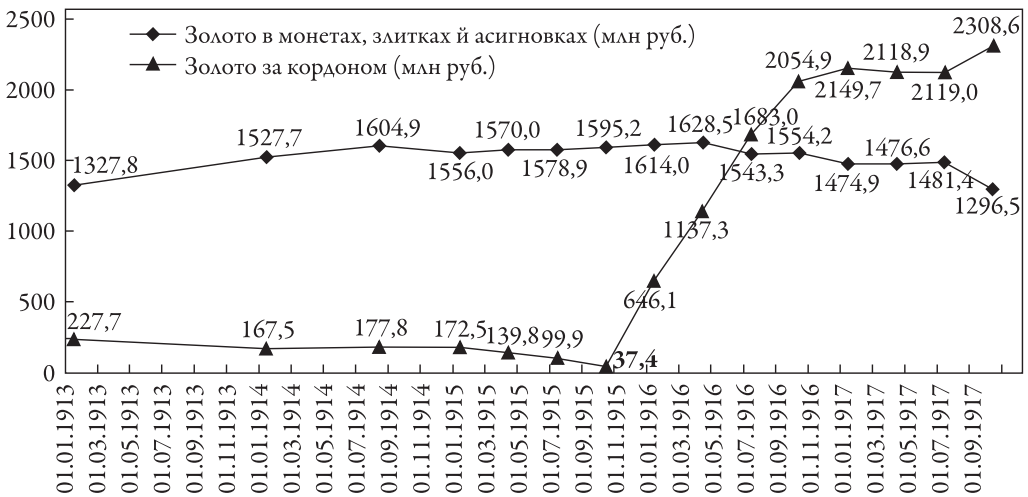
Таким чином, на час проведення реформи в обігу знаходилися дореформені золоті 10-рубльові імперіали старої ваги (11,61 г чистого золота), які було оголошено новим номіналом — 15 руб. Відповідно, золотий 5-руб. напівімперіал старої ваги (5,807 г чистого золота) перетворився на номінал 7½ руб. [13]. Процес девальвації було закріплено указом від 3 січня 1897 р. «Про карбування і випуск в обіг золотих монет» [14], яким передбачався випуск золотих 10-рубльових імперіалів та 5-рубльових напівімперіалів із меншою на третину вагою порівняно з попередніми емісіями. Подальше коригування ваги 10-рубльового імперіала встановило остаточний стандарт вмісту чистого золота — 7,74234 г [15], тобто 1 руб. = 0,774234 г чистого золота. Таким чином, імперський уряд підготував основи для переходу до золотого монометалізму та оптимізував наявний золотий запас під потреби грошової маси. Адаже вищезгаданим указом встановлювалося, що «державні кредитні білети випускаються Державним банком в обсягах, суворо обмежених потребами грошового обігу, та під забезпечення золотом; сума золота, яка забезпечувала кредитні білети, повинна була бути не меншою від половини загальної суми випущених кредитних білетів, коли остання не перевищує 600 000 000 руб. Випущені в обіг кредитні білети на суму понад 600 млн руб. мали забезпечуватися золотом, у крайньому разі рубль за рубль так, щоб кожним 15 рублям у кредитних білетах відповідало забезпечення золотом на суму не

Співвідношення золотого фонду і кредитних білетів в обігу протягом 1898—1917 рр.

(складено за: 16, С. 10—11; 17, С. 92—93)

Роки	Золото в Державному банку* (млн руб.)	Золото в обігу (млн руб.)	Кредитні білети (млн руб.)	% покриття кредитних білетів золотом
1898 (на 01.01)	1146,8	147,8	901,0	127,1
1901 (на 01.01)	708,2	683,1	555,0	127,6
1904 (на 01.01)	734,0	774,8	578,4	126,9
1905 (на 01.01)	880,4	683,6	853,7	103,1
1906 (на 01.01)	716,0	837,8	1207,5	59,3
1907 (на 01.01)	889,9	641,9	1194,6	74,4
1910 (на 01.01)	1173,6	580,9	1173,8	99,9
1913 (на 01.01)	1327,9	628,7	1494,8	88,8
1914 (на 01.01)	1527,8	494,2	1664,7	91,8
1914 (на 01.08)	1604,9	464,1	2321,1	69,1
1915(на 01.01)	1560,0	459,8	2946,6	52,9
1916(на 01.01)	1640,0	442,9	5616,8	29,2
1917(на 01.01)	1474,9	436,0	9103,4	16,2

* Не враховано золото за кордоном.

Золото на рахунках Держбанку Російської імперії в період 1913—1917 рр. (млн руб.) (складено за: 17, С. 93, 97)

менше 1 імперіала» [13, С. 575]. Таким чином, маючи в обігу на початок 1914 р. 1664,7 млн руб. кредитних білетів, на рахунку Державного банку на їх забезпечення знаходилося золота на 1527,8 млн руб., що складало 91,8 % (див. табл.).

Налаштування російської грошової системи на золотий монометалізм було складним і водночас не зовсім раціональним процесом для економічно кволої, аграрної держави. З одного боку, імперський уряд пишався перед розвиненими країнами своїм економічним «зміцненням», закликаючи ризикових європейських капіталістів до вкладень у привабливі галузі економіки; з іншого боку, ця міцність «на ладан дихала».

Значний вплив на фінансову нестабільність імперії мали революційні події 1905 р. і програш Росії у війні з Японією, що супроводжувалося відтоком золота за кордон, у тому числі й у валізах. У 1905 р. було здійснено суттєву емісію кредитних рублів, яка продовжилася і в 1906 р., досягши подвійного приросту показника 1904 р. при незначних коливаннях золотого фонду Державного банку (див. табл.). Зменшення показника 1905 р «Золото в обігу» свідчить про те, що золота монета вимивалася з обігу (див. табл.). Імовірно, частина їх тезаврувалася населенням у межах держави, інша частина вивозилася за кордон.

Не зовсім зважена оцінка своїх фінансових можливостей та повне переконання в тому, що війна буде короткою (максимум до року), спричинили беззастережне рішення Російської імперії без відповідної підготовки вступити у Велику війну. Проте з урахуванням того, як грошова система реагувала на стресові події 1905 р., стало очевидно, що тепер рамки золотого монометалізму вона не утримає. Тому 27 липня 1914 р. було ухвалено закон «Про деякі заходи фінансового характеру у зв'язку з обставинами воєнного часу» [18], яким заборонявся обмін кредитних білетів на золото. Справедливо було б зазначити, що у цей буремний період усі країни Європи припинили застосування золотомонетного стандарту,

і лише Британія та Франція перейшли на золотозлитковий стандарт. Тобто у цих країнах грошова система зберегла можливість обміну суми грошей за відповідною ціною стандартного злитка золота вагою 12,4 або 12,6 кг.

На початок війни у Російській імперії золотий фонд знаходився в обсягах 1695 т (у тому числі 1312,5 т — централізований резерв Держбанку, 382,5 т — у вигляді монетарного золота в обігу) [19, С. 54—55]. За кордоном на рахунках Держбанку станом на 1 січня 1914 р. зберігалось 8350 пуд. золота на суму 167,5 млн руб. Напочаток війни, станом на 1 серпня 1914 р., особливих змін не спостерігалось, — золота за кордоном нараховувалося на 116,8 млн руб. [17, С. 92—93]. Проте згодом ситуація змінилася, і золото почало поступово переміщатися на закордонні рахунки Держбанку — встановилася стабільна динаміка росту цих показників, які у червні — липні 1916 р., фактично, наздогнали показники наявного золота в монеті, злитках і асигнаціях, яке знаходилося безпосередньо в Росії. До листопада 1917 р. показник «Золото за кордоном» перевищив показник «Золото в монеті, злитках і асигнаціях» майже удвічі (див. графік). Проте слід зазначити, що крива показника «Золото в монеті, злитках і асигнаціях» залишалася у відносно стабільних розмірах (див. графік) і тримала «на плаву» курс рубля на іноземних біржах настільки, наскільки це було можливо в умовах динамічної емісії кредитних білетів (із 1 січня 1914 по 1 січня 1917 рр. грошова маса кредитних білетів зростає у 5,5 рази) (див. табл.).

Отже саме на зазначених показниках тримався грошовий обіг Російської імперії, відповідно, зменшувати їх було вкрай небезпечно. Російський міністр фінансів П. Барк улітку 1916 р. на переговорах з Великобританією зазначав: «Золотий запас — це останній якір, на якому тримається наша грошова система», і вивезти усе золото за кордон під гарантії позик означало б повний крах імперської фінансової системи»¹.

Особливі надії з питань отримання кредитів уряд Російської імперії покладав саме на Британську імперію. Як основний кредитор, «Англія має право не давати нам валюту для дешевих угод і сама здійснює за наш рахунок дорогі угоди» з постачання військових замовлень згідно виставлених платіжних вимог, надісланих з російської сторони»². Таким чином, Британія, по суті, контролювала значні обсяги військових постачань для потреб Росії, у неї було «право контролю цін на придбання і замовлення, щоб зберігати за собою можливість тиснути на ціни світового ринку», вона «присвоїла право вирішувати питання доцільності й нагальності замовлень» тощо³. Саме через Велику Британію оплачувалася лівова частка усіх військових постачань для Росії зі США, Швеції, Франції і навіть Японії. За словами британського міністра фінансів (з 25 травня 1915 р. по 10 грудня 1916 р.) Р. Маккена: «На Англію впав тягар фінансування всіх союзників. Попервах Франція обіцяла розділити з нами тяготу цього фінансування. Однак

¹ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). Ф. 1524. Оп. 1. Д. 66. Л. 90—102.

² Там же. Д. 68. Л. 42—46.

³ Там же. Ф. 560. Оп. 26. Д. 1405. Л. 41—47.

тепер вона сама потребує нашої допомоги і для американського ринку має спиратися на наш кредит. Ми фінансуємо Росію, Італію, Сербію та навіть саму Францію. А скільки коштує нам самим створення власної сухопутної армії! І все це тримається поки що міцно на твердому кредиті Англійського банку, на безперервному обміні на золото. На курсі нашого фунта стоїть кредит усіх союзників»⁴.

Отож саме до Великої Британії російський уряд хоч-не-хоч, з великими переговорними потугами відвантажувал значні обсяги золота під гарантії кредитних зобов'язань: у 1914 р. — на суму 75 млн руб. золотом (8 млн фунтів стерлінгів)⁵; у 1915—1916 р. — 375 млн руб. золотом (40 млн фунтів стер.); у 1917 р. — 187 млн руб. золотом (20 млн фунтів стер.) [20]. Особливо суттєвими були відвантаження золота у 1916 р. після відкриття чергових кредитних траншів. На засіданні об'єднаного присутствія Ради міністрів і Комітету фінансів 27 липня 1916 р. при обговоренні умов домовленостей між російською імперією та Великою Британією зазначалося, що пересилання золота є проблематичним, оскільки, як зазначалося, «не слід забувати, що при вкрай незначних обсягах видобутку золота в Росії (всього близько 4000 пуд. на рік) та при майже повному припиненні вивізної торгівлі ми на теперішній час маємо у розпорядженні зовсім малі джерела поповнення нашого золотого запасу. Проте будь-яке суттєве скорочення металевих запасів Державного банку, які забезпечують наш грошовий обіг, без сумніву, може вкрай негативно позначитися на курсі нашого рубля, знижуючи його платіжну силу» [21, С. 359]. У цьому документі також зазначалося, що вивезене з імперії золото юридично залишалося власністю російської держави і обліковувалося на балансі Державного банку. Проте за угодою це золото могло повернутися лише у випадку погашення відповідних боргів, які мали загрозливу тенденцію до накопичення. З метою уникнення падіння кредитів у борги уряд Російської імперії планував реструктурувати короткотермінові кредити у довгострокові: «Ми розраховуємо після закінчення війни замінити наші короткотермінові зобов'язання довгостроковими позиками і аж ніяк не викупляти їх негайно золотом»⁶. Водночас зовнішні борги невпинно зростали, і якщо станом на 1 січня 1914 р. вони склали 4—6 млрд руб., то до кінця війни досягли, за різними підрахунками, від 11 млрд до 18,5 млрд руб.

Усвідомлення того, що участь Російської імперії у війні затягується на невизначений час, актуалізувало питання збереження та примноження її золотих резервів. Після відміни золотого стандарту зменшилася присутність у грошовому обігу золотої монети на 168,9 млн руб., тобто з 628,7 млн руб. — показник станом на 1 січня 1913 р., — до 459,8 млн руб. на 1 січня 1915 р. (див. табл.). До 1 жовтня 1915 р. золото на рахунках Держбанку Російської імперії за кордоном вичерпалося, досягши мінімального показника — 37,4 млн руб. (див. графік). Саме з цього часу відбувалося поповнення цих рахунків, яке супроводжувалося фізичним переміщенням золота у банки Великої Британії. Таким чином, імперський уряд

⁴ Там же. Ф. 1524. Оп. 1. Д. 66. Л. 90—102.

⁵ Там же. Ф. 563. Оп. 2. Д. 528. Л. 163—169.

⁶ Там же. Ф. 1524. Оп. 1. Д. 68. Л. 42—46.

гарячково шукав осіле в населення золото, і не лише у вигляді тезаврованої золоті монети, а й побутових предметів та ювелірних виробів. Міністерство фінансів підрахувало, що на руках перебуває «золота на 360 млн руб.» [22, С. 3], яке бажано було б вилучити. З цього приводу на засіданні фінансового комітету у січні 1915 р. граф С.Ю. Вітте запропонував ряд законодавчих ініціатив: по-перше, зобов'язати, «щоб кожен промисловець, котрому необхідно здійснити платежі за кордоном, отримував взамін наданого ним золота відповідну суму валюти по паритету»; по-друге, підвищити відсотки за збереження сум в ошадних касах, якщо вклади були внесені золотими монетами, — «замість 3,6 було запропоновано встановити відсоток у подвійному розмірі на два роки, при умові, що після сплину двох років вклади золота могли б повертатися кредитними білетами»; по-третє, запровадити сплату «митних платежів виключно золотом або купонами від золотих паперів» [22, С. 3].

Не забували урядовці і про пропагандистські методи впливу на підданих, за допомогою яких тиснули на сумління та почуття патріотизму. Тогочасні агітки закликали «всіх громадян, вірних і відданих своїй Батьківщині, Росії, сприяти успішному притоку золотих монет в урядові каси. [...] Обмінюйте золоті монети на кредитні білети! Розраховуйтеся золотом у стаціонарних касах!»⁷; пропонували купувати облігації внутрішніх позик за золото [23, С. 187]; «вносити податки і збори, якщо буде можливість, золотом. Приймання золотих виробів, злитків, медалей тощо та обмін їх на кредитні білети за ціною вмісту в них золота здійснюється в усіх казначействах, конторах і відділеннях Державного банку»⁸.

Ще одним джерелом збільшення золотого фонду імперський уряд визначив значні природні ресурси, які забезпечували Росії можливість посідати лідерські позиції із золотовидобутку. У 1896 р. світовий видобуток золота, за приблизними підрахунками, склав 319,1 т, у тому числі США видобували 83,7 т, Африка — 65,5 т, Австралія — до 63 т, Російська імперія — 32,2 т (здебільшого Сибір, Далекий Схід — 28,9 т) [24]. Тобто наприкінці XIX ст. золотовидобуток Російської імперії становив 10,1 % світового. Незважаючи на те, що золото видобувалося здебільшого в казенних копальнях, проте до казни його доходило недостатньо. Для ефективної розвідки родовищ та вдосконалення способів видобутку золота ще у 1823 р. було утворено Гірничу комісію на чолі з В. Самойловим, проте його реформаторські ініціативи не були почуті. Лише у 1870 р. ухвалено статут «Про приватну золотопромисловість» [25], який дещо впорядкував основи приватного золотовидобування з розсіпних родовищ, конкретизував коло суб'єктів золотовидобування, але податки були настільки високими, що до легального видобутку долучалися лише значні підприємці з дворян і гільдійських купців. До кінця XIX ст. у цій галузі промисловості спостерігалися помітні зрушення у застосуванні машин, засобів, які дозволили дещо збільшити продуктивність праці, не зважаючи на каторжні умови для робітників та бандитизм на копальнях.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 89.

⁸ Державний архів Кіровоградської обл. Ф. 396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 110 зв.

Про те, що держава взагалі не приділяла належної уваги цій стратегічній галузі промисловості, констатували на II з'їзді золото- і платинопромисловців (8—9 лютого 1915 р.). З цього приводу товариш міністра торгівлі і промисловості Д. Коновалов відзначав, що «уряд та громадськість уперше звертають увагу на цю галузь промисловості», а член оргкомітету з'їзду В. Бахвостов засвідчив, що «в галузі золотопромисловості за вісім років все залишалось у старому хаотичному стані» [26]. Єдине, на що спромігся імперський уряд у цьому напрямі, — це те, що ще перед початком війни ухвалив ряд законодавчих актів, які посилювали облік та контроль за видобутою сировою платиною [27—28].

На з'їзді активно обговорювалися питання [29, С. 4] послаблення оподаткування і митного обкладення — пропонувалося запровадити єдиний прибутковий податок, а всі інші збори і повинності скасувати; у порядку заохочення звільнити від податків нововідкриті копальні, а також копальні, які знаходилися у віддалених місцевостях; звільнити від сплати мита машини, обладнання та матеріали, які ввозилися з-за кордону; зменшення на 0,5 % витрат на виплавку та пробірування золота, яке здавалося до державних лабораторій; кредитування — створити сприятливі умови для отримання як коротко-, так і довгострокових кредитів; запропоновано створити галузевий золотопромисловий банк (статут Золотопромислового банку було затверджено 25 червня 1916 р.⁹); інвестування — скасувати законодавчі обмеження відносно участі у видобутку золота іноземців та «іногородців»; реформування трудового законодавства тощо.

Активне обговорення нагальних проблем не означало їх вирішення, а після виступу директора Гірничого департаменту В. Арандаренка стало зрозуміло, що «на підтримку з боку відомства золотопромисловцям розраховувати не варто» [29, С. 4], адже в умовах війни в державі було багато інших першочергових проблем. Отож системних змін для золотопромисловців не сталося, а от захищати матеріально для активізації процесу здачі золота шліхового чи у злитках до казенних золотоплавильних лабораторій або на Петроградський монетний двір вирішили шляхом призначення додаткових грошових премій — з вересня 1915 р. 30 % з вартості золота за встановленою закупівельною ціною за кожен фунт чистого золота [30], а з січня 1916 р. розмір зазначеної грошової премії було підвищено до 45 % [31].

Таким чином, перевівши з 1897 р. грошову систему на золотомонетний стандарт, Російська імперія мала достатній обсяг золотого запасу для забезпечення золотом своєї грошової системи, але критично недостатньою була його кількість для забезпечення фінансових потреб ведення довготривалої війни.

Вступивши у Велику війну, вірячи в її нетривалість, будучи неготовим до значних фінансових витрат, російський уряд спочатку сподівався вирішити проблеми шляхом емісії кредитних рублів. Проте ці заходи підірвали грошову систему країни й цілком знецінили національну валюту як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. І навіть скасування, напередодні вступу у війну, золото-

⁹ РГИА. Ф. 1276. Оп. 12. Д. 415. Л. 1—50.

монетного стандарту не вирішило фінансових проблем. Подальше збільшення зовнішніх запозичень під гарантії золотого фонду Державного банку призвело до поступового переміщення золота у значних обсягах за кордон як застави за кредитними зобов'язаннями. Незважаючи на те, що вивезене за кордон золото обліковувалося на закордонних рахунках Державного банку, перспектива його повернення була сумнівна через суттєві темпи збільшення сум запозичень, які в разі несплати перетворювалися на зовнішній борг із подальшим його погашенням за рахунок заставного золота. Вишукування золота в населення дало тимчасовий результат. Маючи значні природні ресурси цього металу, запізніле звернення уваги на важливу галузь промисловості обумовило негативні наслідки для країни у скрутні воєнні часи.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pavlysh, A. RF u sichni vpershe prodala zoloto iz fondu dobrobutu dlia pokryttia defitsytu biudzhetu. *Ekonomichna pravda*. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2023/02/7/696783/> [in Ukrainian].
[Павлиш А. РФ у січні вперше продала золото із фонду добробуту для покриття дефіциту бюджету. *Економічна правда*. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2023/02/7/696783/> (дата звернення: 14.04.2024)].
2. King, Cornyn Urge State and Treasury to Better Track, Crack Down on Russian Gold Sales Funding War Machine. *Angus King*. 13.03.2024. URL: <https://www.king.senate.gov/newsroom/press-releases/king-cornyn-urge-state-and-treasury-to-better-track-crack-down-on-russian-gold-sales-funding-war-machine>
3. Zolotoj rezerv Rossyy. 2024. URL: <https://ru.wikipedia.org/> [in Russian].
[Золотой резерв России. 2024. URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата звернення: 22.04.2024)].
4. Huish, R. Vladimir Putin's gold strategy explains why sanctions against Russia have failed. *Dalhousie University*. 22.03.2024. URL: <https://www.dal.ca/news/2024/03/22/putin-gold-sanctions.html>
5. Mihailov, A. Why Russia has put the rouble on a gold standard — but it's unlikely to last. *The conversation*. 05.04.2022. URL: <https://theconversation.com/why-russia-has-put-the-rouble-on-a-gold-standard-but-its-unlikely-to-last-180632>
6. Finansovoe soveshhanie soyuznykh gosudarstv. *Golos Yuga*. 1915. 23: 2 [in Russian].
[Финансовое совещание союзных государств. *Голос Юга*. 1915. № 23. С. 2].
7. Gatrell, P. Russia's First World War: A Social and Economic History. Harlow, 2005.
8. Reient, O., Serdiuk, O. & Shevchenko, V. Ekonomichne stanovyshche v pidrosijs'kij Ukraini. In: Velyka vijna 1914—1918 rr. i Ukraina. Kn.1, 378—408. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Реєнт О.П., Сердюк О.В., Шевченко В.В. Економічне становище в підросійській Україні. В: Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. Кн.1. Київ, 2013. С. 378—408].
9. Dziubliuk, O. Evoliutsiia roli zolota u suchasnij monetarnij systemi. *Bankivs'ka sprava*. 2020. 1(151): 3—24 [in Ukrainian].
[Дзюблук О. Еволюція ролі золота у сучасній монетарній системі. *Банківська справа*. 2020. № 1(151). С. 3—24].
10. Orlyk, S. & Pavlenko, V. Money Issue in the Life of the Population of Kyiv Province (1797—1917). *East European Historical Bulletin*. 2023. 27: 39-52. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281543>

11. Orlyk, V., Shportun, O. Informatsijnyj potentsial dokumentiv Derzhavnoho arkhivu Kyiv-s'koi oblasti schodo vyvchennia istorii povsiakdennia sluzhbovtsiv kazennykh palat u Nad-dnyprians'kij Ukraini (kinets' XVIII — pochatok XX st.). *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy*. 2021. 27: 21—34. <https://doi.org/10.15407/rksu.27.021> [in Ukrainian].
[Орлик В. М., Шпортун О. І. Інформаційний потенціал документів Державного архіву Київської області щодо вивчення історії повсякдення службовців казенних палат у Наддніпрянській Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2021. Вип. 27. С. 21—34].
12. Orlyk, S. Financial reforms and currency in the Russian Empire in the 60-ies of the XIX century. *Pieniądz a propaganda Wspólne dziedzictwo Europy: studia i materiały*. Augustów; Warszawa. 2015. 221—216.
13. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZ RI). Sob. 3-e. T. 17: 575. Ob ustanovlenii soglasovannogo s Imennym Vysochajshim ukazom 3 Yanvarya 1897 goda tverdogo osnovaniya vypuska gosudarstvennykh kreditnykh biletov v obrashhenie: Ukaz ot 29 avgusta 1897 g. №14504. St. Petersburg: Gos. tip., 1900 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Соб. 3-е. Т. 17: 575. Об установлении согласованного с Именным Высочайшим указом 3 Января 1897 года твердого основания выпуска государственных кредитных билетов в обращение: Указ от 29 августа 1897 г. № 14504. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1900].
14. PSZ RI. Sob. 3-e. T. 17: 1. O chekanke i vypuske v obrashhenie zolotykh monet, s oznacheniem na imperialax ceny 15 rublej i na poluimperialax ceny 7 rublej 50 kopeek i ob utverzhdenii opisaniya vneshnego vida oznachenoj monety: Ukaz ot 3 yanvarya 1897 g. №13611. St. Petersburg: Gos. tip., 1900 [in Russian].
[ПСЗ РИ. Соб. 3-е. Т. 17: 1. О чеканке и выпуске в обращение золотых монет, с означением на империялах цены 15 рублей и на полуимпериялах цены 7 рублей 50 копеек и об утверждении описания внешнего вида означенной монеты: Указ от 3 января 1897 г. № 13611. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1900].
15. PSZ RI. Sob. 3-e. T. 18: 1064—1065. O chekanke i vypuske v obrashhenie desyaturublejvoj zolotoj monety: Ukaz ot 11 dekabrya 1898 g. №16199. St. Petersburg: Gos. tip., 1900 [in Russian].
[ПСЗ РИ. Соб. 3-е. Т. 18: 1064—1065. О чеканке и выпуске в обращение десятирублевой золотой монеты: Указ от 11 декабря 1898 г. № 16199. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1900].
16. Kacenenbaum, Z. Denezhnoe obrashhenie Rossii 1914—1924. Moscow—Leningrad: izdatel'stvo «E'konomicheskaya zhizn'», 1924 [in Russian].
[Каценеленбаум З. Денежное обращение России 1914—1924. Москва—Ленинград: издательство «Экономическая жизнь», 1924. С. 10—11].
17. Statisticheskij sbornik za 1913—1917 gg. Trudy Central'nogo statisticheskogo upravleniya. Tom VII. Вып. 2. Moscow, 1922 [in Russian].
[Статистический сборник за 1913—1917 гг. Труды Центрального статистического управления. Т. VII. Вып. 2. Москва, 1922. С. 91—135].
18. Svod uzakonenij i rasporyzhenij pravitel'stva (SUiRP). Otd. 1. №207: 3135. O nekotoryh merah finansovogo haraktera vvidu obstoitel'stv voennogo vremeni: Zakon RI № 2096 ot 27 ijulja 1914 g. Petrograd: Senatskaja tipografija, 1915 [in Russian].
[Свод узаконений и распоряжений правительства (СУиРП). Отд. 1. №207: 3135. О некоторых мерах финансового характера ввиду обстоятельств военного времени: Закон РИ № 2096 от 27 июля 1914 г. Петроград: Сенатская типография, 1915].
19. Gosudarstvennyj bank Rossijskoj imperii. Otchet za 1913 god. St. Petersburg: Gosbank Rossii, 1913 [in Russian].
[Государственный банк Российской империи. Отчет за 1913 год. Санкт-Петербург: Госбанк России, 1913].

20. Smele, J. D. White Gold: The Imperial Russian Gold Reserve in the Anti-Bolshevik East, 1918-? (An Unconcluded Chapter in the History of the Russian Civil War). *Europe-Asia Studies*. 1994. 46(8): 1317-1347.
21. Osobyje zhurnaly Soveta ministrov Rossijskoj imperii. 1909—1917 gg. 1916 god. Moscow: ROSSPEN, 2008 [in Russian].
[Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909—1917 гг. 1916 год. Москва: РОССПЭН, 2008. 759 с.].
22. Zasedanie komiteta finansov. *Russkie vedomosti*. 1915. 13:3 [in Russian].
[Заседание комитета финансов. *Русские ведомости*. 1915. № 13. С. 3].
23. Orlyk, S. Propahanda oblihtsij vijs'kovykh pozyk v Rosijs'kij imperii na shpal'takh hazety «Kuevliany» (1916 r.). *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia. Seriia: «Istorični nauky»*. 2020. 9: 180-199). <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-180-199> [in Ukrainian].
[Орлик С. Пропаганда облігацій військових позик в Російській імперії на шпальтах газети «Киевлянин» (1916 р.). *Соціум. Документ. Комунікація. Серія: «Історичні науки»*. 2020. № 9. С. 187 (180—199)].
24. Muhin, A. Promyshlennost' Sibiri vo vtoroj polovine XIX v. *Trudy Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. istoricheskaja*. 1968. 55, 1: 78-81 [in Russian].
[Мухин А. Промышленность Сибири во второй половине XIX в. *Труды Иркутского государственного университета. Сер. историческая*. 1968. Т. 55. Вып. 1. С. 78—81].
25. PSZ RI. Sobr.2-e. T. 45-1: 675—689. Ustav o chastnoj zolotopromyshlennosti: Zakon ot 24 maja 1870 g. №48399. St. Petersburg: Senatskaja tip., 1874 [in Russian].
[ПСЗ РИ. Собр.2-е. Т. 45-1: 675—689. Устав о частной золотопромышленности: Закон от 24 мая 1870 г. № 48399. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1874].
26. Sezd zolotopromyshlennikov. *Russkie vedomosti*. 1915. 31: 4 [in Russian].
[Съезд золотопромышленников. *Русские ведомости*. 1915. № 31 (8 февраля). С. 4].
27. SUiRP. Otd. 1. № 4: 31—33. Ob uporjadochenii platinopromyshlennosti i merah k uluchsheniju ee polozhenija: st. № 24. St. Petersburg: Senatskaja tip., 1914 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 4: 31—33. Об упорядочении платинопромышленности и мерах к улучшению ее положения: ст. № 24. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1914].
28. SUiRP. Otd. 1. № 54: 858—861. Ob utverzhdenii instrukcii dlja vedenija shnurovykh knig, vydannyh na zapisku syroj platiny i zolota, dobyvaemyh pri razrabotke i razvedkah priiskov: st. №566. St. Petersburg: Senatskaja tip., 1914 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 54: 858—861. Об утверждении инструкции для ведения шнуровых книг, выданных на записку сырой платины и золота, добываемых при разработке и разведках приисков: ст. № 566. Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1914].
29. Sezd zolotopromyshlennikov. *Russkie vedomosti*. 1915. 37:4 [in Russian].
[Съезд золотопромышленников. *Русские ведомости*. 1915. № 37 (15 февраля). С. 4].
30. SUiRP. Otd. 1. № 333: 3257-3258. Ob ustanovlenii premij na postupajushhee v kaznu zoloto: rasporyzhenie Ministra finansov № 2473 ot 14 sentjabrja 1915 g. Petrograd: Senatskaja tip., 1915 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 333: 3257—3258. Об установлении премий на поступающее в казну золото: распоряжение Министра финансов № 2473 от 14 сентября 1915 г. Петроград: Сенатская тип., 1915].
31. SUiRP. Otd. 1. № 11: 74. O povyshenii razmera premij na postupajushhee v kaznu zoloto: rasporyzhenie Ministra finansov № 37 ot 14 janvarja 1916 g. Petrograd: Senatskaja tip., 1916 [in Russian].
[СУиРП. Отд. 1. № 11: 74. О повышении размера премий на поступающее в казну золото: распоряжение Министра финансов № 37 от 14 января 1916 г. Петроград: Сенатская тип., 1916].

Надійшла / Received 03.10.2024

Svitlana ORLYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor of Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs,
Central Ukrainian National Technical University (Kropyvnytskyi, Ukraine)
svitlana.orlik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6280-9273>

GOLD RESERVES OF THE STATE BANK
OF THE RUSSIAN EMPIRE BEFORE
AND DURING THE WORLD WAR I

The purpose of the article is to study the problem of the Russian Empire's gold reserves being sufficient to meet the needs of its participation in the Great War of 1914—1918. **The research methodology.** The basis of the research is a combination of general scientific and special methods. Special historical methods characteristic of the field of economic history were widely used. **Scientific novelty.** The peculiarities of the use of gold monometallism by the Russian Empire on the eve of its entry into the Great War are considered. For the first time, the author analyzes the ratio of the gold fund and credit notes in circulation during the years 1898—1917 and the movement of gold in the accounts of the State Bank of the Russian Empire in 1913—1917. Attention is drawn to the measures taken by the Russian government to find internal reserves to replenish gold reserves. **Main results.** After the conversion of its monetary system to the gold standard in 1897, the Russian Empire received a sufficient amount of gold reserves to provide gold for its own monetary system, but its amount remained critically insufficient to meet the financial needs of a long war fully. Having entered the Great War, hoping for its short duration, the Russian Empire was not ready for significant financial costs. The subsequent increase in foreign borrowing under the guarantees of the State Bank's gold fund led to the gradual transfer of significant amounts of gold abroad as collateral for credit obligations. The feverish search for gold among the population yielded temporarily ineffective results. The belated attention of the country's leadership to the gold mining industry, which is important in this context given the significant natural resources of gold, led to negative consequences for the country in difficult wartime.

Keywords: *public debt, gold reserves, gold monometallism, loans, Russian Empire, World War I, finance.*